सङ्गीतचन्द्रोदयको अध्ययन
दिलबहादुर श्रेष्ठ
२०६५

सङ्गीतचन्द्रोदयको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सा‘‘‘माजिक शास्त्र

सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ

पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

दिलबहादुर श्रेष्ठ

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

काठमाडौं

२०६५

शोधनिर्देशक
उप-प्राध्यापक डा. कृष्णहरि बराल
त्रि.वि. कीर्तिपुर

सङ्गीतचन्द्रोदयको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र

सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको

स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौँ

पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

दिलबहादुर श्रेष्ठ

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

काठमाडौं

२०६५

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका विद्यार्थी श्री दिलबहादुर श्रेष्ठले "**सङ्गीतचन्द्रोदयको अध्ययन**" शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । अत्यन्त मिहिनेतपूर्वक तयार पारिएको यस शोधकार्यप्रति म पूर्ण सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

डा. कृष्णहरि बराल

उप-प्राध्यापक

नेपाली केन्द्रीय विभाग

त्रि. वि. कीर्तिपुर

काठमाडौं

मिति :२०६५/०२/२८

स्वीकृतिपत्र

....

प्रा. राजेन्द्र सुवेदी

(विभागीय प्रमुख)

....

उप-प्रा. डा. कृष्णहरि बराल

(शोधनिर्देशक)

....

प्रा. मोहनराज शर्मा

(बाह्य परीक्षक)

मितिः २०६५/०३/०२ **शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति**

शोधसार

प्रस्तुत शोधपत्र मोतीराम भट्ट र मोतीमण्डलीका अन्य सदस्यहरूका गजल तथा अन्य लयमा लेखिएका पद्यात्मक रचनाहरूको सामूहिक सङ्गालो 'सङ्गीतचन्द्रोदय'को कृतिपरक अध्ययनमा केन्द्रित छ । मोतीराम भट्टकै नेतृत्वमा रचना संकलन भई प्रकाशनको तयारी भएको भनिएको यस कृतिको मूल प्रति भने अझसम्म प्राप्त हुन सकेको छैन । आजसम्मको खोजअनुसन्धानअनुसार वि.सं. १९५६ सालमा **पाशुपत** छापाखानाबाट प्रकाशित **श्लोकसङ्ग्रह**को अन्तिम पृष्ठमा उक्त छापाखानाबाट प्रकाशित पुस्तकहरूको सूचीमा 'सङ्गीतचन्द्रोदय' नाम पनि उल्लेख गरिएकाले यस कृतिको प्रकाशन वि.सं. १९५६ सालपूर्व नै भएको प्रमाणित हुन्छ । हाल वि.सं. १९६९ सालमा प्रकाशित लक्ष्मीदत्त पन्तद्वारा सङ्ग्रहीत (तृतीय कला मात्र) र गोपीनाथ लोहनी तथा दुर्गादिव पाडेद्वारा सम्पादित (एकमुष्ट सङ्ग्रह) संस्करण प्राप्त छन् । यिनका अतिरिक्त शिवप्रसाद उर्फ राघोराम, सर्वहितैषी कम्पनी (वितरक), जी.सी. शर्मा र सुब्बा होमनाथ-केदारनाथ आदिजस्ता सङ्ग्रहकर्ता तथा प्रकाशकहरूद्वारा नेपालबाहिरबाट प्रकाशित संस्करणहरू पनि प्राप्त छन् । यसर्थ, मूल संस्करण फेला नपरेको र विभिन्न सम्पादक तथा प्रकाशकहरूद्वारा विभिन्न समयमा प्रकाशित हाल प्राप्त विभिन्न संस्करणहरूमा भाषासम्पादन तथा प्रकाशनगत एकरूपता नपाइने हुँदा गोपीनाथ लोहनी र दुर्गादिव पाडेद्वारा सम्पादित संस्करणलाई मानक संस्करणका रूपमा ग्रहण गरी अन्य पाँच संस्करणलाई समेट्दै शोधअध्ययन तथा अनुसन्धान गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको परिच्छेद एकमा शोधप्रबन्धको शीर्षकनिर्धारण, प्रयोजन, विषयपरिचय, समस्याकथन, उद्देश्यनिर्धारण, पूर्वकार्यको समीक्षा, औचित्य, सीमाङ्कन, सामग्रीसङ्कलन तथा शोधविधि निर्धारण र शोधको रूपरेखा निर्माण गर्ने कार्य गरिएको छ ।

सङ्गीतचन्द्रोदयमा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमध्ये अधिकांश रचनालाई अरबी-फारसी गजलमा प्रचलित बहर प्रयोग गरी 'गजल' शीर्षकमा छापिएको हुँदा तिनको अध्ययन तथा विश्लेषण गर्नका लागि गजलसिद्धान्तको ज्ञान हुनु वाञ्छनीय हुन्छ । यसर्थ, यस शोधप्रबन्धको दोस्रो परिच्छेदमा गजलको सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गरिएको छ ।

हाल **सङ्गीतचन्द्रोदय**को मूल प्रति फेला नपरे पनि विभिन्न सम्पादक तथा प्रकाशकहरूद्वारा विभिन्न स्थानबाट भिन्न-भिन्न समयमा प्रकाशित संस्करणहरू प्राप्त छन् । तर, ती संस्करणहरूबीच रचनासङ्ख्या, भाषिक सम्पादन आदिका आधारमा समानता पाउन सकिँदैन । यसर्थ, यस शोधप्रबन्धको तेस्रो परिच्छेदमा **सङ्गीतचन्द्रोदय**का हाल प्राप्त विभिन्न संस्करणहरूबीच तुलना गरिएको छ ।

यस शोधप्रबन्धमा समेटिएका **सङ्गीतचनद्रोदय**का ६ वटा संस्करणहरूमध्ये प्रत्येक संस्करणमा विभिन्न रचनाकार र नामोल्लिखित तथा बेनामी नयाँ-नयाँ रचना थप गरिएको पाइन्छ । पूर्वचर्चित ६ वटै संस्करणमध्ये लक्ष्मीदत्त पन्तद्वारा सङ्ग्रहीत संस्करणमा सबैभन्दा कम (६६ वटा) र गोपीनाथ लोहनी तथा दुर्गादिव पाडेद्वारा सम्पादित संस्करणमा सबैभन्दा बढी (१५९ वटा) रचना सङ्गृहीत छन् । अतः ती संस्करणहरूमा समग्रमा विभिन्न रचनाकारका नदोहोरिएका २१२ वटा रचना सङ्गृहित छन् । तिनै २१२ वटा रचनालाई यस शोधप्रबन्धको परिच्छेद चारअन्तर्गत गजलका संरचनात्मक घटक तथा विभिन्न तŒवका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

यस शोधप्रबन्धको परिच्छेद पाँचअन्तर्गत भने अघिल्ला परिच्छेदमा प्रस्तुत **सङ्गीतचन्द्रोदय**मा सङ्ग्रहीत रचनाहरूको अध्यय तथा विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्ष तथा मूल्याङ्कन प्रस्तुत गरिएको छ ।

यसरी 'सङ्गीतचन्द्रोदयको कृतिपरक अध्ययन' शीर्षकयुŒm प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा **सङ्गीतचन्द्रोदय**को मूल प्रति फेला नपरेको हुँदा गोपीनाथ लोहनी र दुर्गादिव पाडेद्वारा सम्पादित संस्करणलाई मानक संस्करणका रूपमा ग्रहण गरी अन्य पाँच संस्करणलाई समेट्दै **सङ्गीतचन्द्रोदय**को कृतिपरक अध्ययन गरिएको छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

"सङ्गीतचन्द्रोदयको अध्ययन" शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्ध मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोŒर तह दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ आदरणीय गुरु उप-प्राध्यापक डा. कृष्णहरि बरालज्यूको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तयारीका क्रममा आफ्नो कार्यव्यस्ततालाई थाती राखी अमूल्य सल्लाह, सुझाव तथा उचित मार्गनिर्देशन प्रदान गर्नुहुने गुरुज्यूप्रति म सदा नतमस्तक रहनेछु ।

प्रस्तुत शोधशीर्षकलाई स्वीकृति प्रदान गरी शोधप्रबन्ध लेख्न अवसर प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख तथा नेपाली केन्द्रीय विभागका साथसाथै बेलाबेलामा समुचित सल्लाह, सुझाव र हौसला प्रदान गरी प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने अन्य गुरूवर्ग, श्रद्धेय व्यक्तित्व, त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय, मदनपुरस्कार पुस्तकालय र अन्य सम्बन्धित सङ्घसंस्थाहरूप्रति पनि म कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

यसैगरी मेरो अध्ययन क्षेत्रलाई यहाँसम्म विस्तार गर्न दिलोज्यान सुम्पिनुहुने पूजनीय पिता पिमनारायण श्रेष्ठ र ममतामयी माता दुर्गादेवी श्रेष्ठप्रति निष्ठापूर्वक आभार र श्रीमती, भाइ, बहिनीहरूलाई धन्यवाद दिँदै यस शोधकार्यलाई छिटोछरितो रूपमा सम्पन्न गर्न विभिन्न पक्षबाट सहयोग तथा हौसला प्रदान गर्नुहुने श्री सिद्धार्थ क्याम्पसका सम्पूर्ण सदस्य तथा तोयनाथ ज्ञवाली, हरिप्रसाद अधिकारीज्यूहरूप्रति पनि हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्ततः छिटोछरितो रूपमा टङ्कन गरी सहयोग पुऱ्याउने ओएसिस कम्प्युटरका भाइ गोकर्णप्रसाद अर्याललाई धन्यवाद दिँदै यो शोधप्रबन्धको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शोधार्थी
दिलबहादुर श्रेष्ठ
नेपाली केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषयसूची

पृ.सं.

परिच्छेद - एक

शोधपरिचय **1-10**

१.१ शोधशीर्षक 1

१.२ शोधप्रयोजन 1

१.३ विषयपरिचय 1

१.४ समस्याकथन 3

१.५ शोधकार्यका उद्देश्यहरू 3

१.६. पूर्वकार्यको समीक्षा 4

१.७ शोधकार्यको औचित्य 8

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन 9

१.९ सामग्रीसङ्कलन तथा शोधविधि 10

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा c

परिच्छेद - दुई

गजलको सैद्धान्तिक परिचय **11-33**

२.१ गजलको व्युत्पत्ति 11

२.२ गजलको कोशीय अर्थ 12

२.३ गजलको परिभाषा c

२.४ गजलका संरचनात्मक घटकहरू 14

२.४.१ सेर c

२.४.१.१ मतला 16

२.४.१.२ मकता 16

२.४.१.३ अन्य सेर 17

२.४.२ मिसरा 17

२.४.२.१ मिसरा -ए-उला 17

२.४.२.२ मिसरा-ए-सानी 18

२.४.३ काफिया 18

२.४.४ रदिफ 19

२.४.५ तखल्लुस 19

२.५ गजलका तŒवहरू 20

२.५.१ लय तथा छन्द (बहर) 20

२.५.१.१ बहर 21
२.५.१.१.१ बहरका प्रकार 23
२.५.१.१.१.१ मुफरद बहरका प्रकार 23
२.५.१.१.१.२ मुरक्कब बहरका प्रकार 26
२.५.१.१.१.३ मुजाहिफ बहर 27
२.५.२ भाव 28
२.५.३ बिम्ब, प्रतीक तथा अलङ्कार 28
२.५.४ भाषाशैली 33
परिच्छेद - तीन
'सङ्गीतचन्द्रोदय'का हाल प्राप्त विभिन्न संस्करणहरूको तुलनात्मक अध्ययन **35-61**
३.१ पृष्ठभूमि 35
३.२ 'सङ्गीतचन्द्रोदय' को प्रथम प्रकाशन 36
३.३ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'का हाल प्राप्त विभिन्न रूप 38
३.३.१ लक्ष्मीदत्त पन्तद्वारा सङ्ग्रहीत 'सङ्गीतचन्द्रोदय' 38
३.३.२ गोपीनाथ लोहनी तथा दुर्गादिव पाडेद्वारा सम्पादित 'सङ्गीतचन्द्रोदय' 39
३.३.३ बाबु शिवप्रसाद उर्फ राघोरामद्वारा प्रकाशित 'सङ्गीतचन्द्रोदय' 40
३.३.४ सर्वहितैषी कम्पनी वितरक रहेको 'सङ्गीतचन्द्रोदय' 41
३.३.५ जी.सी. शर्माद्वारा सङ्ग्रहीत 'सङ्गीत-चन्द्रोदय' 42
३.३.६ सुब्बा होमनाथ केदारनाथद्वारा प्रकाशित 'ठूलो सङ्गीत-चन्द्रोदय' 44
३.४ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'का प्राप्त संस्करणबाट यस शोधप्रबन्धका लागि मानक संस्करण छनोट 45
३.५ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'का प्राप्त विभिन्न संस्करणहरूबीच तुलना 50
३.५.१ रचनासङ्ख्याका आधारमा 51
३.५.२ भाषिक सम्पादनका आधारमा 53
परिच्छेद-चार
'सङ्गीतचन्द्रोदय' मा सङ्ग्रहीत विभिन्न रचनाहरूको विश्लेषण **62-199**
४.१ गजल संरचनाको आधारमामा 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत रचनाहरूको विश्लेषण 62
४.१.१ 'सङ्गीतचन्द्रोदय' मा सङ्ग्रहीत मोतीराम भट्टका रचनाहरूको संरचना 62
४.१.१.१ मोतीराम भट्टका गजलहरूको संरचना 63
४.१.१.२ मोतीराम भट्टका अन्य रचनाहरूको संरचना 67
४.१.२ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूको संरचना 69
४.१.२.१ लक्ष्मीदत्त पन्तका गजलहरूको संरचना 69
४.१.२.२ लक्ष्मीदत्त पन्तका अन्य रचनाहरूको संरचना 72
४.१.३ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत मियाँ अंजद हुसेनको गजलको संरचना 74
४.१.४ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत गजब्का रचनाहरूको संरचना 75
४.१.५ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत रत्नलालका रचनाहरूको संरचना 77
४.१.५.१ रत्नलालका गजलहरूको संरचना 77
४.१.५.२ रत्नलालका अन्य रचनाहरूको संरचना 78
४.१.६ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलका रचनाहरूको संरचना 80
४.१.७ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत नरदेव शर्म्माका रचनाहरूको संरचना 81

४.१.७.१ नरदेव शर्म्माका गजलहरूको संरचना 81
४.१.७.२ नरदेव शर्म्माका अन्य रचनाहरूको संरचना 82
४.१.८ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत गोपीनाथ लोहनीका रचनाहरूको संरचना 83
४.१.८.१ गोपीनाथ लोहनीका गजलहरूको संरचना 83
४.१.८.२ गोपीनाथ लोहनीका अन्य रचनाहरूको संरचना 85
४.१.९ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत दामोदरको रचनाको संरचना 86
४.१.१० 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत नीति पन्तका रचनाको संरचना 87
४.१.११ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत बेनामी रचनाकारका रचनाहरूको संरचना 87
४.१.११.१ बेनामी रचनाकारका गजलहरूको संरचना 88
४.१.११.२ बेनामी रचनाकारका अन्य रचनाहरूको संरचना 89
४.२ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत रचनामा प्रयुक्त लय 92
४.२.१ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा प्रयुक्त लय 92
४.२.१.१ मोतीराम भट्टका गजलहरूमा प्रयुक्त लय 93
४.२.१.२ मोतीराम भट्टका अन्य रचनाहरूमा प्रयुक्त लय c

४.२.२ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा प्रयुक्त लय 99
४.२.२.१ लक्ष्मीदत्त पन्तका गजलहरूमा प्रयुक्त लय 100
४.२.२.२ लक्ष्मीदत्त पन्तका अन्य रचनाहरूमा प्रयुक्त लय 102
४.२.३ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत मियाँ अंजद् हुसेन्को गजलमा प्रयुक्त लय 105
४.२.४ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत गजब्का रचनामा प्रयुक्त लय 106
४.२.५ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत रत्नलालका रचनाहरूमा प्रयुक्त लय 108
४.२.५.१ रत्नलालका गजलमा प्रयुक्त लय 108
४.२.५.२ रत्नलालका अन्य रचनाहरूमा प्रयुक्त लय 109
४.२.६ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलका रचनाहरूमा प्रयुक्त लय 110
४.२.७ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत नरदेव शर्म्माका रचनाहरूमा प्रयुक्त लय 111
४.२.७.१ नरदेव शर्म्माका गजलमा प्रयुक्त लय 111
४.२.७.२ नरदेव शर्म्माका अन्य रचनामा प्रयुक्त लय 113
४.२.८ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत गोपीनाथ लोहनीका रचनाहरूमा प्रयुक्त लय 113
४.२.८.१ गोपीनाथ लोहनीका गजलमा प्रयुक्त लय 113
४.२.८.२ गोपीनाथ लोहनीका अन्य रचनामा प्रयुक्त लय 115
४.२.९ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत दामोदरको रचनामा प्रयुक्त लय 118
४.२.१० 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत बेनामी रचनाकारका रचनाहरूमा प्रयुक्त लय 119
४.२.१०.१ बेनामी रचनाकारका गजलमा प्रयुक्त लय 119
४.२.१०.२ बेनामी रचनाकारका अन्य रचनामा प्रयुक्त लय 121
४.३ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत विभिन्न रचनाको विषयवस्तु वा भाव 123
४.३.१ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत विभिन्न रचनामा भक्तिभाव 124
४.३.१.१ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा भक्तिभाव 124
४.३.१.२ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा भक्तिभाव 126
४.३.१.३ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत गजब्का रचनाहरूमा भक्तिभाव 128

४.३.१.४ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत रत्नलालका रचनाहरूमा भक्तिभाव 129
४.३.१.५ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत नरदेव शर्म्माका रचनाहरूमा भक्तिभाव 130
४.३.१.६ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलका रचनाहरूमा भक्तिभाव 130
४.३.१.७ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत गोपीनाथ लोहनीका रचनाहरूमा भक्तिभाव 131
४.३.१.८ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत बेनामी रचनाकारका रचनाहरूमा भक्तिभाव 132
४.३.२ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत विभिन्न रचनामा शृङ्गारिक भाव 133
४.३.२.१ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा शृङ्गारिकभाव 134
४.३.२.१.१ मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा संयोग-शृङ्गारिक भाव 134
४.३.२.१.२ मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा वियोगशृङ्गारिक भाव 136
४.३.२.२ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा शृङ्गारिकभाव 138
४.३.२.२.१ लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा संयोगशृङ्गारिक भाव 138
४.३.२.२.२ लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा वियोगशृङ्गारिक भाव 140
४.३.२.३ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत मियाँ अंजद् हुसेन्को गजलमा शृङ्गगारिक भाव 141
४.३.२.४ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत गजब्का रचनाहरूमा शृङ्गगारिक भाव 142
४.३.२.५ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत रत्नलालका रचनाहरूमा शृङ्गगारिक भाव 143
४.३.२.५.१ रत्नलालका रचनाहरूमा संयोगशृङ्गगारिक भाव 143
४.३.२.५.२ रत्नलालका रचनाहरूमा वियोगशृङ्गगारिक भाव 144
४.३.२.६ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत नरदेव शर्म्माका रचनाहरूमा शृङ्गगारिक भाव 145
४.३.२.६.१ नरदेव शर्म्माका रचनाहरूमा संयोगशृङ्गारिक भाव 145
४.३.२.६.२ नरदेव शर्म्माका रचनाहरूमा वियोगशृङ्गारिक भाव 146
४.३.२.७ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत गोपीनाथ लोहनीका रचनाहरूमा शृङ्गगारिक भाव 146
४.३.२.७.१ गोपीनाथ लोहनीका रचनाहरूमा संयोगशृङ्गारिक भाव 147
४.३.२.७.२ गोपीनाथ लोहनीका रचनाहरूमा वियोगशृङ्गारिक भाव 147
४.३.२.८ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत बेनामी रचनाहरूमा शृङ्गगारिक भाव 147
४.३.२.८.१ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत बेनामी रचनाहरूमा संयोगशृङ्गगारिक भाव 147
४.३.२.८.१ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत बेनामी रचनाहरूमा वियोगशृङ्गगारिक भाव 148
४.३.३ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा सामाजिक भाव 148
४.३.४ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा सांस्कृतिक स्वर 152
४.३.५ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा नैतिक-औपदेशिक भाव 153
४.३.६ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा हास्यव्यङ्ग्य भाव 156
४.३.७ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा कर्मवादी भाव 159
४.४ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा बिम्ब, प्रतीक तथा अलङ्कार प्रयोग 161
४.४.१ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा बिम्ब, प्रतीक तथा अलङ्कार प्रयोग 161
४.४.१.१ मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा बिम्ब प्रयोग 161
४.४.१.२ मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा प्रतीक प्रयोग 162
४.४.१.२ मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा अलङ्कार प्रयोग 163
४.४.२ ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा बिम्ब, प्रतीक तथा अलङ्कार प्रयोग 165
४.४.२.१ लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा बिम्ब प्रयोग 165
४.४.२.२ लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा प्रतीक प्रयोग 166
४.४.२.३ लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा अलङ्कार प्रयोग 167

४.४.४ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत अन्य बाँकी रचनाकारका रचनाहरूमा बिम्ब, प्रतीक तथा अलङ्कार प्रयोग 170
४.४.४.१ अन्य बाँकी रचनाकारका रचनाहरूमा बिम्ब प्रयोग 170

४.४.४.२ अन्य बाँकी रचनाकारका रचनाहरूमा प्रतीक प्रयोग 172
४.४.४.३ अन्य बाँकी रचनाकारहरूका रचनाहरूमा अलङ्कार प्रयोग 173
४.५ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत विभिन्न रचनामा प्रयुक्त भाषा 179
४.५.१ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा प्रयुक्त भाषा 189
४.५.१.१ मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा शब्द प्रयोग 180
४.५.१.२ मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा विचलन 181
४.५.१.३ मोतीराम भट्टका रचनाहरूमा हलन्त प्रयोग 182
४.५.२ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा भाषा प्रयोग 183
४.५.२.१ लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा शब्द प्रयोग 183
४.५.२.२ लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा विचलन 184
४.५.२.३ लक्ष्मीदत्त पन्तका रचनाहरूमा हलन्त प्रयोग 185
४.५.३ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत मियाँ अंजद् हुसेन्को गजलमा भाषा प्रयोग 186
४.५.३.१ मियाँ अंजद् हुसेन्को गजलमा शब्द प्रयोग 186
४.५.३.२ मियाँ अंजद् हुसेन्को गजलमा विचलन 186
४.५.३.३ मियाँ अंजद् हुसेन्को गजलमा हलन्त प्रयोग 187
४.५.५ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत गजब्का रचनाहरूमा भाषा प्रयोग 187
४.५.४.१ गजब्का रचनाहरूमा शब्द प्रयोग 187
४.५.४.२ गजब्का रचनाहरूमा विचलन 188
४.५.४.३ गजब्का रचनाहरूमा हलन्त प्रयोग 189
४.५.५ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत रत्नलालका रचनाहरूमा भाषा प्रयोग 189
४.५.५.१ रत्नलालका रचनाहरूमा शब्द प्रयोग 190
४.५.५.२ रत्नलालका रचनाहरूमा विचलन 190
४.५.५.३ रत्नलालका रचनाहरूमा हलन्त प्रयोग 191
४.५.६ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत गोपीनाथ लोहनीका रचनाहरूमा प्रयुक्त भाषा 192
४.५.६.१ गोपीनाथ लोहनीका रचनाहरूमा शब्द प्रयोग 192
४.५.६.२ गोपीनाथ रचनाहरूमा विचलन 193
४.५.६.३ गोपीनाथ लोहनीका रचनाहरूमा हलन्त प्रयोग 194
४.५.७ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत नरदेव शर्म्माका रचनाहरूमा प्रयुक्त भाषा 194
४.५.७.१ नरदेव शर्म्माका रचनाहरूमा शब्द प्रयोग 194
४.५.७.२ नरदेव शर्म्माका रचनाहरूमा विचलन 195
४.५.७.३ नरदेव शर्म्माका रचनाहरूमा हलन्त प्रयोग 196
४.५.८ 'सङ्गीतचन्द्रोदय'मा सङ्ग्रहीत अन्य बाँकी रचनाकारका रचनाहरूमा प्रयुक्त भाषा 196
४.५.८.१ अन्य बाँकी रचनाकारका रचनाहरूमा शब्द प्रयोग 196
४.५.८.२ अन्य बाँकी रचनाकारका रचनाहरूमा विचलन 197
४.५.८.२.३ अन्य बाँकी रचनाकारका रचनाहरूमा हलन्त प्रयोग 199
परिच्छेद - पाँच
उपसंहार तथा निष्कर्ष 200-205
सन्दर्भग्रन्थसूची

तालिकासूची

पृ. सं.

तालिका -१ : लक्ष्मीदत्त पन्त (सङ्ग्र.) ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा विभिन्न रचनाकारका रचनासंख्या 39

तालिका -२ : गोपीनाथ लोहनी र दुर्गादिव पाडे (सम्पा.) ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा विभिन्न रचनाकारका रचनासंख्या 40

तालिका -३ : शिवप्रसाद उर्फ राघोराम (प्रका.) ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा विभिन्न रचनाकारका रचनासंख्या 41

तालिका -४ : सर्वहितैषी कम्पनीद्वारा वितरित ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा विभिन्न रचनाकारका रचनासंख्या 42

तालिका -५ : जी.सी. शर्मा (सङ्ग्र.) ‘सङ्गीत-चन्द्रोदय’मा विभिन्न रचनाकारका रचनासंख्या 43

तालिका -६ : सुब्बा होमनाथ केदारनाथ (प्रका.) ‘ठूलो सङ्गीत-चन्द्रोदय’मा विभिन्न रचनाकारका रचनासंख्या 45

तालिका -७ : ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’का विभिन्न संस्करणमा सङ्ग्रहीत विभिन्न रचनाकारका जम्मा रचनासङ्ख्या 53

तालिका -८ : ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’का विभिन्न संस्करणमा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा पाइने वर्णगत विचलन 55

तालिका -९ : ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’का विभिन्न संस्करणमा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा पाइने शब्दगत विचलन 56

तालिका -१० : ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’का विभिन्न संस्करणमा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा पाइने पदावलीगत विचलन 57

तालिका -११ : ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’का विभिन्न संस्करणमा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा पाइने मिसरागत विचलन 58

तालिका -१२ : ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’का विभिन्न संस्करणमा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा पाइने मिसरागत विचलन 59

तालिका -१३ : ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’का विभिन्न संस्करणमा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा पाइने सेरगत विचलन 60

तालिका -१४ : ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’का विभिन्न संस्करणमा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा पाइने सेरगत विचलन 61

तालिका -१५ : मोतीराम भट्टका गजलहरूको संरचना 66

तालिका -१६ : मोतीराम भट्टका ‘गजल’ शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संरचना 68

तालिका -१७ : मोतीराम भट्टका विभिन्न शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संरचना 69

तालिका -१८ : लक्ष्मीदत्त पन्तका गजलहरूको संरचना 71

तालिका -१९ : लक्ष्मीदत्त पन्तका ‘गजल’ शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संरचना 73

तालिका -२० : लक्ष्मीदत्त पन्तका विभिन्न शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संरचना 74

तालिका -२१ : मियाँ अंजद् हुसेन्को गजलको संरचना 75

तालिका -२२ : गजब्का विभिन्न रचनाहरूको संरचना 76

तालिका -२३ : रत्नलालका गजलहरूको संरचना 78

तालिका -२४ : रत्नलालका ‘गजल’ शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संरचना 79

तालिका -२५ : रत्नलालका विभिन्न शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संरचना 79

तालिका -२६ : शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलका रचनाहरूको संरचना 80

तालिका -२७ : नरदेव शर्म्माका गजलहरूको संरचना 82

तालिका -२८ : नरदेव शर्म्माका विभिन्न शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संरचना 82

तालिका -२९ : गोपीनाथ लोहनीका गजलहरूको संरचना 84

तालिका -३० : गोपीनाथ लोहनीका ‘गजल’ शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संरचना 85

तालिका -३१ : गोपीनाथ लोहनीका विभिन्न शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संरचना 86
तालिका -३२ : दामोदरको रचनाको संचरना 87
तालिका -३३ : बेनामी रचनाकारका गजलहरूको संचरना 88
तालिका -३४ : बेनामी रचनाकारका ‘गजल’ शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संरचना 90
तालिका -३५ : बेनामी रचनाकारका विभिन्न शीर्षकका अन्य रचनाहरूको संचरना 91
तालिका -३६ : मोतीराम भट्टका गजलहरूमा प्रयुक्त लय (बहर) 93
तालिका -३७ : मोतीराम भट्टका ‘गजल’ शीर्षकका अन्य रचनाहरूमा प्रयुक्त लय 97
तालिका -३८ : मोतीराम भट्टका विभिन्न शीर्षकका अन्य रचनामा प्रयुक्त लय 99
तालिका -३९ : लक्ष्मीदत्त पन्तका गजलहरूमा प्रयुक्त लय 100
तालिका -४० : लक्ष्मीदत्त पन्तका ‘गजल’ शीर्षकका छापिएका अन्य रचनामा प्रयुक्त लय 103
तालिका -४१ : गजब्का ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत रचनामा प्रयुक्त लय 106
तालिका -४२ : रत्नलालका ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत गजलमा प्रयुक्त लय 109
तालिका -४३ : शम्भुप्रसाद ढुङ्गेलका रचनामा प्रयुक्त लय 110
तालिका -४४ : नरदेव शर्म्माका गजलहरूमा प्रयुक्त लय 112
तालिका -४५ : गोपीनाथ लोहनीका गजलहरूमा प्रयुक्त लय 114
तालिका -४६ : गोपीनाथ लोहनीका ‘गजल’ शीर्षकका अन्य रचनामा प्रयुक्त लय 116
तालिका -४७ : गोपीनाथ लोहनीका विभिन्न शीर्षकका अन्य रचनामा प्रयुक्त लय 117
तालिका -४८ : बेनामी रचनाकारका गजलहरूमा प्रयुक्त लय 119
तालिका -४९ : बेनामी रचनाकारका ‘गजल’ शीर्षकका अन्य रचनामा प्रयुक्त लय 121
तालिका -५० : बेनामी रचनाकारका अन्य विभिन्न शीर्षकका रचनामा प्रयुक्त लय 123
तालिका -५१ : मोतीराम भट्टका ‘सङ्गीतचन्द्रोदय’मा सङ्ग्रहीत रचनाहरूमा प्रयुक्त आगन्तुक शब्दहरू 181

सङ्क्षेपीकरण

अप्र.	अप्रकाशित
इ.सं.	इस्वी सम्वत
चौ.सं.	चौथो संस्करण
डा.	डाक्टर
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान
ने.शि.प.	नेपाली शिक्षा परिषद्
पृ.	पृष्ठ
प्र.सं.	प्रथम संस्करण
प्रका.	प्रकाशक
पाँ सं.	पाँचौँ संस्करण
प्रा.	प्राध्यापक
प्रा.लि.	प्राइवेट लिमिटेड
वि.सं.	विक्रम सम्वत्
सं.	सङ्ख्या
सङ्ग्र.	सङ्ग्रहकर्ता
सम्पा.	सम्पादन
सा. सं.	सातौँ संस्करण
. . .	केही अंश छोडिएको

सन्दर्भग्रन्थसूची

अधिकारी, अम्बिकाप्रसाद. 'मोतीराम भट्टको साहित्यसाधनामा भक्ति र अध्यात्म.' **मोती स्मृतिग्रन्थ.** (सम्पा.) रमा शर्मा. काठमाडौं : ने.शि.प. वि.सं. २०३९, पृ. १-१२ ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज र अन्य (सम्पा.). **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश.** दो.सं.. काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि., वि.सं. २०६३ ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद. **पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त**. दो.सं.. काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि.सं. २०४८ ।

कालिकाप्रसाद र अन्य (सम्पा.). **बृहत् हिन्दीकोश**. दो.सं.. बनारस : ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वि.सं. २०१३ ।

क्रोथर, जोनाथन (सम्पा.). **अक्सफोर्ड एडभान्स लर्नर डिक्सनरी अफ करेन्ट इङ्गलिस**. पाँ. सं.. अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, सन् १९९६ ।

क्षेत्री, दुबुस. **समसामायिक नेपाली गजल.** काठमाडौं : बसुन्धरा प्रकाशन, वि.सं. २०५० ।

खनाल, नीलमणि. **गजलकार मोतीराम भट्ट** (स्नातकोत्तर अप्र. शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. त्रि.वि. कीर्तिपुर), वि.सं २०५४ ।

खाँ, मुहम्मद मुस्तफा 'मद्दाह' (सम्पा.). **उर्दू हिन्दी शब्दकोश**. सा.सं., लखनऊ : उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान, सन् १९९२ ।

टीकाराम 'उदासी'. **गजलसिद्धान्त र नेपाली गजलको इतिहास**. नेपाल : अतिरिक्त प्रकाशन, वि.सं. २०५९ ।

तिवारी, भीमनिधि. **बयासी र बीस गजल मेरी**. चौ. सं.. स्वयम् प्रकाशन, वि.सं. २०१० ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.). **नेपाली बृहत् शब्दकोश.** पाँ.सं. काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., वि.सं. २०५२ ।

देवकोटा, सरिता. **लक्ष्मीदत्त पन्त 'इन्दु' को गजलकारिता**. (स्नातकोत्तर अप्र. शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. त्रि.वि. कीर्तिपुर), वि.सं. २०५५ ।

नेउपाने, हरिभक्त (सम्पा.). **मोतीराम भट्टका उपलब्ध ग्रन्थावली**. धरानः श्रीमती कमला नेउपाने, २०४५ ।

नेपाल, देवी. **छन्द-पराग.** काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन, वि.सं. २०६२ ।

न्यौपाने, कोषराज. **कवि मोतीराम भट्टको मूल्याङ्कन.** (स्नातकोत्तर अप्र. शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. त्रि.वि. कीर्तिपुर), वि.सं. २०३५ ।

न्यौपाने, घनश्याम 'परिश्रमी'. **गजल सौन्दर्य मीमांसा.** रुपन्देही : सन शाइन आवासीय उच्च मा.वि., वि.सं. २०६४ ।

.............., 'परिश्रमी'. **साहित्य सन्दर्भ**. वीरगंज : नारायणी बुक्स एण्ड स्टेशनर्स, वि.सं. २०५५ ।

पन्त, लक्ष्मीदत्त (सङ्ग्र.). **सङ्गीतचन्द्रोदय** (तृतीय कला). काठमाडौं : पाशुपत छापाखाना, वि.सं. १९६९ ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह. **साझा समालोचना.** काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि.सं. २०३४ ।

पाण्डे, नरदेव. **कवि मोतीराम भट्टको सचित्र जीवनी**. दो.सं..काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि.सं. २०३७ ।

पोखरेल, माधवप्रसाद. 'भक्ति परम्परामा मोतीकाव्यको स्थान' **मोती स्मृतिग्रन्थ.** (सम्पा.) रमा शर्मा. काठमाडौं : ने.शि.प. वि.सं. २०३९, पृ. ९२-१०२ ।

बन्धु, चूडामणि. 'मोतीरामका शृङ्गारिक कविता' **मोती स्मृतिग्रन्थ.** (सम्पा.) रमा शर्मा. काठमाडौं : ने.शि.प. वि.सं. २०३९, पृ.९२-१०२ ।

बराल, कृष्णहरि. **गजलपरम्परा र मोतीराम भट्टको गजलकारिता.** (विद्यावारिधि अप्र. शोधपत्र). त्रि.वि., वि.सं. २०६३ ।

.... **गीत : सिद्धान्त र इतिहास**. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, वि.सं २०६० ।

बाहरी, हरदेव (सम्पा.). **राजपाल हिन्दी शब्दकोश**. दिल्ली : राजपाल एण्ड कश्मिरी ग्रेट ? ।

लोहनी, गोपीनाथ र दुर्गादेव पाडे (सम्पा.). **सङ्गीतचन्द्रोदय**. नेपाल : स्वयम् प्रकाशन, वि.सं. १९६९ ।

वर्मा, धीरेन्द्र र अन्य (सम्पा.). **हिन्दी साहित्यकोश** (भाग-१). वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वि.सं. २०२० ।

वस्ती, सनतकुमार. **सबेरै आएँ**. (स्नातकोत्तर अप्र. सिर्जनापत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. त्रि.वि. कीर्तिपुर), वि.सं. २०५३ ।

रिमाल, वासु 'यात्री'. **विश्वसाहित्यको रूपरेखा.** काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., वि.सं. २०३० ।

रिसाल, भरतमणि. 'कवि मोतीराम भट्ट : एक सामाजिक पक्ष.' **मोती स्मृतिग्रन्थ.** (सम्पा.) रमा शर्मा. काठमाडौं : ने.शि.प. वि.सं. २०३९, पृ. १८५-१९२ ।

रिसाल, राममणि. **नेपाली कवि र काव्य.** पाँ. सं.. काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि.सं. २०५८ ।

शर्मा, जी.सी. (सम्पा.). **सङ्गीत-चन्द्रोदय**. बनारस : कल्याण प्रेस, सन् १९४१ ।.

शर्मा, भरतराज 'मन्थलीय.' 'मोतीका गजलमा शृङ्गार र शान्त रस' **मोती स्मृतिग्रन्थ.** (सम्पा.) रमा शर्मा. काठमाडौं : ने.शि.प. वि.सं. २०३९, पृ.२१४-२१७ ।

शर्मा, मोहनराज. **समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग.** (दो.सं.) काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेशन, २०६३ ।

शर्मा, रमा (सम्पा.). **मोती ग्रन्थावली.** काठमाडौं : ने.शि.प., वि.सं. २०३९ ।

..............(सम्पा.). **मोतीराम भट्टका गजलहरू**. काठमाडौं : ने.शि.प, वि.सं २०३८ ।

..............(सम्पा.). **मोती स्मृतिग्रन्थ**. काठमाडौं : ने.शि.प., वि.सं २०३९ ।

शर्म्मा, वसन्तकुमार 'नेपाल'. **नेपाली शब्दसागर.** काठमाडौं : भाभा पुस्तक भण्डार, वि.सं.२०५७ ।

शिवप्रसाद उर्फ राघोराम (सम्पा.). **सङ्गीतचन्द्रोदय**. काशी : हितचिन्तक प्रेस, इ.सं. १९२७ ।

श्रेष्ठ, दयाराम. **नेपाली साहित्यका केही पृष्ठ.** दो.सं.. काठमाडौं : साझा प्रकाशन, वि.सं. २०४१ ।

सापकोटा, तोयानाथ. **गजलकार शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल.** (स्नातकोत्तर अप्र. शोधपत्र. नेपाली केन्द्रीय विभाग. त्रि.वि. कीर्तिपुर), वि.सं. २०५४ ।

सुवेदी, राजेन्द्र. 'संगीत-चन्द्रोदयका अनेक रूप र गजलकार मोतीराम भट्ट.' **मोती स्मृतिग्रन्थ.** (सम्पा.) रमा शर्मा. काठमाडौं : ने.शि.प. वि.सं. २०३९, पृ. २५८-२६२ ।

होमनाथ-केदारनाथ (सम्पा.). **ठूलो सङ्गीत-चन्द्रोदय**. कलकत्ता : हितैषी कम्पनी, इ.सं. १९५१ ।

पत्रपत्रिका सूची

न्यौपाने, घनश्याम 'परिश्रमी'. 'गजलः शिल्प, शैली र रचनाविधान'. **अनुराग**. (वर्ष १, अङ्क ४, वि.सं. २०६१) पृ. ११-१४ ।

............., 'नेपाली गजलको विकास प्रक्रिया' **मधुपर्क.** (वर्ष २९, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ३२६, साउन), वि.सं. २०५३ पृ. ४-७।

बराल, कृष्णहरि 'मोतीराम भट्टको गजलकारिता'. **वाङ्मय** (वर्ष ६, अङ्क ६, पूर्णाङ्क ६, वि.सं. २०४९-५०) पृ. ७०-७९ ।

ब्राजाकी, मनु, 'गजलगाथा'. **समकालीन साहित्य**. (वर्ष ३, अङ्क २, पूर्णाङ्क १०, वि.सं. २०५०) पृ. ।

शर्मा, रमा, 'गजलबारे केही कुरा'. **मधुपर्क.** (वर्ष १४, अङ्क ६, पूर्णाङ्क ७, कार्त्तिक-मङ्सिर), २०३८, पृ. ४९-६१ ।

श्रेष्ठ, दिलु 'गजल सिद्धान्त र यहाँले मलाई...'. **साहित्य-सुधा.** कपिलवस्तु : वाणगङ्गा साहित्य प्रतिष्ठान, वि.सं. २०६३, पृ. ७६-७९ ।